

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN TƏNQİDİ REALİST DRAMATURGİYASINDA DİALOQ VƏ MONOLOQ

İxtisas: 5715.01 – Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Şəfa Şakir qızı Əliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmlər doktoru, professor
Tahirə Qəşəm qızı Məmməd

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Rafiq Manaf oğlu Novruzov

filologiya elmləri doktoru
Rəhim Nadir oğlu Əliyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ətrabə Bayram qızı Gül

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
_____ **İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli**

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
_____ **İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı**

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
_____ **Məmməd İrac oğlu Əliyev**

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Ədəbi-nəzəri fikirdə realizmin əsas mərhələlərindən biri kimi qəbul olunan tənqidi realizm XX əsrin başlanğıcında başqa ədəbi cərəyanlarla, xüsusən romantizmlə bərabər parlaq dövrünü yaşayırdı. Bu dövrün ədəbi irsini araşdırdığımız zaman dramaturgiya sahəsindəki nailiyyətlər, hətta klassik sənət nümunələri adlanmağa layiq, teatr-səhnə sənətinin inkişafına təkan verən əsərlərin məhz bu ədəbi cərəyana aid olması bunu bir daha sübuta yetirir. Bunu sosial-tarixi problemlərlə bərabər dünyada baş verən ədəbi-mədəni yüksəliş, elmi-texniki, iqtisadi-siyasi inkişaf, ictimai-fəlsəfi düşüncələrin tərəqqisi ilə də əlaqələndirmək mümkündür. Dövrün özünün həm drammatizmi, həm də realizmi güclü idi.

Sosial ədalətsizliyin, haqsızlığın tənqidi kontekstində fərdlərin, geniş miqyasda xalqların, məzlumların gündəlik həyatının, məruz qaldığı ədalətsizliyin, hüquqlarının pozulmasının əks etdirilməsi bu mərhələnin əsas ideya konsepsiyasını təşkil edirdi. Problemlərin məntiqi düşüncə, ağıl və əxlaqi-mənəvi dəyərlər aspektindən tənqidi bu ədəbi cərəyanın xarakterik xüsusiyyətlərindən idi. Yazıçıların, eləcə də şairlərin realist obraz yaratmaqlarına baxmayaraq, obrazın təsvirini verərkən, bədii portretini yaradarkən yalnız bir ədəbi cərəyandan deyil, yeri gəldikcə romantizm, sentimentalizm, naturalizmin, modernizmin elementlərinə də yer vermələri Azərbaycan tənqidi realistlərinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən idi. Tənqidi realist sənətkarların məsələyə fərdi yanaşma və təhlil metodu ilə yaxından tanış olduqda bunu daha doğru müşahidə edə bilirik. Tarixin ideallaşmış təsviri, insanın sevgi iztirablarının incəlikləri, duyğuların detalları onlar üçün bir o qədər də maraqlı deyildi.

Azərbaycan tənqidi realist dramaturgiyası ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığı, ədəbi cərəyanlar, poetika məsələlərinin öyrənilməsi istiqamətində araşdırılarkən Məmməd Cəfər Cəfərov, Yaşar Qarayev, İsa Həbibbəyli, Mehdi

Məmmədov, Məsud Əlioğlu, Hüseyn İsrailov, Xalid Əlimirzəyev, Rəhim Əliyev, Tahirə Məmməd, Cavanşir Yusifli və b. monoloq və dialoqlar üzərində də dayanmış, əhəmiyyətli elmi müddəalarla çıxış etmişlər. Lakin tənqidi realist dramaturgiya dramatik nitqin əsas komponentləri, monoloq və dialoq baxımından ayrıca tədqiqat predmetinə çevrilməmişdir.

Nəzərə alsaq ki, müəllif oxucuya informasiyanı dram əsərində əsasən dialoq və monoloqla ötürür, bu problemin araşdırılmasının əhəmiyyəti daha da anlaşıqlı olur. Şeir üçün misra, bənd, vəzn nə dərəcədə əhəmiyyətlidirsə, dramaturgiya üçün də monoloq və dialoq o qədər mühümdür. Ədəbi cərəyanlara uyğun olaraq dram əsərlərinin kompozisiya elementlərinin strukturunda, tipajlar aləmində və s. komponentlərində dəyişmələr müşahidə olunduğu kimi dialoq və monoloqlarda da spesifiklik özünü göstərir. Bu özünəməxsusluqların araşdırılıb sistemləşdirilməsi problemi dissertasiya işinin əsas aktuallığını şərtləndirir.

– Dialoqla fərqli təbəqə və tipajların özünəməxsus nitqinə aydınlıq gətirmək;

– tənqidi realist dramaturgiyada yaddilli ifadələrin funksiyasını təyin etmək;

– dramaturgiyada pauza və təkrarın bədii-estetik funksiyasını göstərmək və s.

Tədqiqatın metodları. Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizm mərhələsinin araşdırılmasında sistemli elmi yanaşma dissertasiya işinin nəzəri metodoloji əsası kimi götürülmüşdür. Dissertasiya işi tarixi müqayisəli, struktur-semantik tədqiqat metodları əsasında yazılmışdır. Bugünə qədər görkəmli alimlərin və ədəbiyyatşünasların tənqidi realizm və nitq komponentləri ilə bağlı araşdırmalarındakı elmi prinsiplər tədqiqatın hazırlanmasında istiqamətverici mənbə kimi əsas götürülmüşdür.

Dissertasiya işi hazırlanarkən müasir ədəbiyyatşünaslığımızda, eləcə də Qərb fəlsəfəsində tənqidi realizmlə bağlı nəzəri fikirlərə, dialoq və monoloq haqqındakı tədqiqat işlərinə də müraciət edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Azərbaycan tənqidi realist dramaturgiyasının bədii nitq komponentləri dramaturgiya və ədəbi cərəyanın identifikasiyası, milli və dünya ədəbiyyatı ənənələri nəzərə alınaraq öyrənilmiş və özünəməxsusluqlar müəyyənləşdirilmişdir.

2. Monoloqun soliloq növünün Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasına xas monoloqlar üçün daha xarakterik olması ideyası irəli sürülmüş və əsaslandırılmışdır.

3. Bədii yaradıcılıqda personajların nitqinin tipikləşdirilmə və fərdiləşdirilməsində bilinçvizmin (ikidillilik) Azərbaycan tənqidi realist dramaturgiyasındakı xüsusi rolu aşkarlanmışdır.

4. Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında remarka və dialoqun bir-birini tamamlaması təhlillərlə göstərilmişdir.

5. Pauza və təkrarın dialoqun strukturunda yeri və tənqidi realist dramaturgiyada funksiyası məsələsinə bədii mətn əsasında aydınlıq gətirilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında monoloq və dialoq problemi indiyə qədər hər hansı bir ədəbi cərəyan əsasında araşdırılmamışdır.

Bu tədqiqat işi problemin dissertasiya səviyyəsində araşdırıldığı ilk əsər olduğundan Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında elmi yenilik sayıla bilər.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı elmi yeniliklər əldə olunmuşdur:

– Bu dissertasiya işində qoyulan problem ədəbi cərəyanın spesifikliyindən və təmsilçilərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən irəli gələn özünəməxsusluqlar nəzərə alınaraq öyrənilmişdir;

– Problem dramatik növün başqa komponentləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq olunur;

– Azərbaycan tənqidi realist dramaturgiyasında ilk dəfə olaraq ironiyanın növlərinin təsnifatı aparılmışdır;

– Dramatik nitqin məzmun və forma etibarilə daxili monoloq formasını xatırladan soliloq və aside forması Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq bu dissertasiya işində tədqiqata cəlb edilmişdir;

– Dialoqun təşkilində əsas komponentlərdən olan pauza və bədii təkrarın növləri, funksiya və işlənmə tezliyi elmi yenilik kimi tədqiqat işində müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu işdə tənqidi realizmin yaranması, formalaşması və inkişaf prosesinə həsr olunmuş çoxlu sayda araşdırmalar elmi-nəzəri baxımdan ümumiləşdirilmiş, dramatik nitqin komponentləri olan dialoq və monoloq bu ədəbi cərəyana məxsus olan bütün dram əsərlərində tədqiqata cəlb edilmişdir.

Əldə edilmiş nəticə və yeniliklərdən ədəbiyyatımızın ümumnəzəri tədqiqi üçün metodiki təcrübə, nəzəri qaynaq, təhlil nümunəsi kimi istifadə etmək olar.

Dissertasiya işi problematikasına görə realizm tarixinə və dramatik nitqin komponentlərinə aid əsərdir. Bu baxımdan tədqiqat işi ali məktəblərin filologiya fakültələrində dərs vəsaiti, ədəbiyyat nəzəriyyəsi ixtisası üzrə köməkçi vəsait kimi faydalı ola bilər.

Tədqiq olunan məsələlərin nəticələrindən öyrənilən əsərlərin səhnələşdirilməsində də istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinin əsas nəticələri həmin şöbənin seminarlarında və iclaslarda müzakirə olunmuşdur.

Tədqiqatın əsas müddəaları və nəticələri doktorantın Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi, həmçinin xarici ölkələrin müvafiq nüfuzlu elmi məcmuə və jurnallarında dərc olunan məqalələrdə, iddiaçının beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfranslardakı məruzə və çıxışlarının dərc edildiyi konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi.

Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş - 8688 işarədən, I fəsil - 69983 işarədən, II fəsil - 42079 işarədən, III fəsil - 71144 işarədən, nəticə - 8290 işarədən ibarətdir. Tədqiqat işi ümumi həcmi 200208 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti öyrənilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslı “**Tənqidi realizm və dramaturgiya**” adlanır və iki paraqrafdan ibarətdir. “**Tənqidi realizm və ədəbi-nəzəri fikir**” adlı birinci paraqrafda realizmin bu mərhələsinin formalaşması, inkişafı və özünəməxsusluqlarından bəhs edilir. Qeyd olunur ki, realizmin mərhələ və tip xüsusiyyətlərini təhlil edərkən onu xarakterizə edən konflikt və xarakterlər, poetika və problematika məsələləri, meydana gəldiyi ictimai şəraiti nəzərə almaq vacib şərtlərdən sayılır. Realizmin xüsusi mərhələsi olan tənqidi realizm ədəbi cərəyan kimi mövcud olduğu dövrdə xalqın milli inkişafı, fərdin insani hüquqları, cəmiyyətin təbəqələşməsi, dövlətin demokratikləşməsi fikrini ehtiva edən ədəbi cərəyan idi. Azərbaycan ədəbiyyatında bu cərəyanın yaranmasında heç şübhəsiz ki, qonşu dövlətlərin də mədəni və iqtisadi təsirini danmaq olmaz. Kapitalist münasibətlərin inkişafı, tabeçilik və gerilikdən milli azadlıq və inkişafa keçid uğrunda mübarizə, xalq təkəkküründəki irəliləyiş kimi amillər də realizmin yeni mərhələsinin özünü təsdiqinə təsir edən başlıca səbəblərdən idi.

Realizm, onun yarandığı tarixi şərait, üslub və metod münasibətləri, təzahür mexanizmi dəfələrlə tədqiqata cəlb edilsə də, müasir ədəbiyyatşünaslıqda bu problem yenə öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Əlbəttə, bu mövzuya tez-tez toxunulması realizm haqqında məlumatların kifayət qədər olmaması ilə əlaqədar deyil. Hər dövr yaradıcılıq hadisəsinin yeni dəyərləndirilməsini tələb edir. Bundan başqa yeni təhlil metodlarının və prinsiplərinin yaranması da keçmiş hadisənin daha dərinəndən araşdırılmasına imkan yaradır.

Son iki əsrdə realizmin nəzəri, tarixi və bir sıra digər problemlərinə çox sayda alimlərimiz toxunmuşlar. Əli Nazim, Məmməd Arif, Cəfər Xəndan, Əli Sultanlı, Mir Cəlal, Məmməd

Cəfər, Mirzə İbrahimov, Həmid Araslı, Feyzulla Qasımzadə, Əziz Şərif, Mikayıl Rəfili, Əziz Mirəhmədov, Kamal Talıbzadə, Kamran Məmmədov, Firudin Hüseynov, Xalid Əlimirzəyev, Yaşar Qarayev, İsa Həbibbəyli, Hüseyn İsrailov, Zaman Əsgərli, Tahirə Məmməd, Ramiz Qasımov və başqaları tərəfindən realizm fərqli aspektlərdən araşdırılmışdır.

Akademik İsa Həbibbəyli tənqidi realizmin, o cümlədən bu cərəyana aid milli dramaturgiyanın kontekst problemlərinin üzə çıxarılıb sistemləşdirilməsində son dərəcə əhəmiyyətli tədqiqatlar aparmışdır. İsa müəllimin üzə çıxarıb çap etdirdiyi bir sıra əsərlər tənqidi realist dramaturgiya üzərində aparılacaq tədqiqatların imkanlarını genişləndirmişdir.

Professor Tahirə Məmməd 1999-cu ildə yayımlanan “XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası”¹ adlı monoqrafiyasında, eləcə də 2016-cı ildə çap olunan “XX əsr Azərbaycan tənqidi realist dramaturgiyası”² adlı məqaləsində tənqidi realizmə aid dram əsərlərinin ümumi tipoloji xüsusiyyətlərini, kompozisiya, süjet və obraz kimi komponentlərini araşdırmışdır.

Rəhilə Məmmədova 2012-ci ildə müdafiə etdiyi “Dialogi və monoloji nitqin psixoloji-lingvistik əsasları”³ adlı dissertasiya işində monoloq və dialoq haqqında dəyərli məlumatlar vermişdir.

Dilçilik İnstitutunda müdafiəyə buraxılmış tədqiqat işində elə adından da göründüyü kimi lingvistik təhlilə üstünlük verilmişdir. Həcər Hüseynova 2016-cı ildə nəşr olunan “Bədii əsərlərin üslubi sintaksisi”⁴ adlı kitabında nitqin növləri və ifadədə ekspressiv münasibətlər haqqında lakonik qeydlər vermişdir. Təyyar Salamoğlunun 2018-ci ildə çap olunan “Azərbaycan tənqidi

¹ Məmməd, T. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası / – Bakı: Elm, - 1999. - 208 s.

² Məmməd, T. XX əsr Azərbaycan tənqidi realist dramaturgiyası / Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, II hissə. – Bakı: Qafqaz Universiteti, - 29-30 aprel 2016. -1510 s.

³ Mirəhmədov, Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini / – Bakı: Yazıçı, - 1980. - 430 s.

⁴ Hüseynova, H. Bədii əsərlərin üslubi sintaksisi / – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, -2016. -232 s.

realizminin estetikası”⁵ adlı monoqrafiyasında tənqidi realizm cərəyanında tənqid pafosu ilə yanaşı təsdiq pafosunun da əhəmiyyəti, gülüşün səciyyəvi xüsusiyyətləri təqdim edilmişdir.

Müasir ədəbi-nəzəri fikrin inkişafı nəticəsində artıq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı ötən əsrin təcrübəsi ilə kifayətlənmir, yeni axtarışlara üz tutur. “Ontoloji realizm” anlayışını elmə gətirən Roy Baskarın və akademik İsa Həbibbəylinin dövrləşdirmə konsepsiyası haqqındakı fikirləri sayəsində XXI əsrdə tənqidi realizmə, onun sərhədləri və yaratdığı üstünlüklərə tədqiqat işində bir daha yenidən nəzər salınmışdır.

Müasir dövrdə Qərbdə tənqidi realizmə olan maraq bu sahədəki tədqiqat işlərinin sayını artırmaqla yanaşı, geniş miqyasda yayılmasına səbəb olmuşdur. İstər Qərb, istərsə də Şərq ədəbiyyatında Roy Baskarın tənqidi realizmə yeni məzmun qazandıran fəlsəfi fikirləri təhlil edilir.

Maarifçi realizm və romantizm kimi ədəbi cərəyanların da mövcud olduğu dövrdə, tənqidi realizm ədəbi cərəyanı və onun nümayəndələri üslubları ilə fərqlənməyi bacardılar. Bu ədəbi cərəyanı məxsus nümunələri araşdırarkən bir çox elmi əsərlərə və tədqiqat işlərinə müraciət etdik. Ziddiyyətli fikirlərlə rastlaşsaq da, əminliklə deyə bilərik ki, tənqidi realizm maarifçi realizm və romantizmə cavab olaraq meydana çıxmamışdır. Dövrün, zamanın tələbinə uyğun olaraq köhnə estetikadan qismən uzaqlaşmış yeni daha mükəmməl, tamamlayıcı cərəyan yaratmaq cəhdi kimi yaranmışdır. Realizmin növbəti mərhələsi olan tənqidi realizmin meydana gəlməsi ilə maarifçi realizm ədəbiyyatdan tamamilə uzaqlaşdırılmır. Heç bir yeni cərəyanın, estetikanın yaranması ondan əvvəlkinin silinməsi və ya zəifləməsi demək deyil. Bununla yanaşı, eyni zaman kəsiyində Azərbaycan ədəbiyyatında birdən çox ədəbi cərəyanın mövcudluğunu nəzərə aldıqda, bu cərəyanların bir-birinə təsirsiz ötürmədiyini də görürük. Yaşar Qarayev bu təsiri belə izah edir: “*maarifçi realizm*

⁵ Salamoğlu, T. Azərbaycan tənqidi realizminin estetikası (C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir yaradıcılığı əsasında) (monoqrafiya) / – Bakı: “Orxan” nqm., - 2018. - 184 s.

*hələ uzun müddət tənqidi realizmlə yanaşı yaşamaqda davam edir, ikinci tərəfdən tənqidi realizmin özü də maarifçi məfkurə və motivlərdən tamam “təmizlənmir”*⁶.

Geniş və hərtərəfli tədqiqatlara, dünyanın müxtəlif ölkələrində fərqli alimlər tərəfindən aparılmış araşdırmalara baxmayaraq, realizm, onun prinsipləri problemi hələ də öz elmi həllini axtarmağa, hər dövrdə isə yeni baxış bucağını müəyyənləşdirməyə davam edir.

Azərbaycanda realizmin məhz bu mərhələsinin digər fərqləndirici xüsusiyyəti Cəlil Məmmədquluzadənin “kiçik” və “artıq” adamlarının iştirakı ilə ədəbiyyatımızda yeni bir başlanğıcın, yeni bir dövrün təşəkkül tapmasıdır. Azərbaycan tənqidi realist yazıçıları ilk dəfə olaraq “kiçik adam”ları xalqın içindən çıxmış, tapdalanan haqlarının fərqlində olmayan insanlardan söz açirdilər.

Tənqidi realizm haqqında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında aparılan tədqiqatlar bizə bu cərəyanı XIX əsr və XX əsrin başlanğıcının hadisəsi kimi təqdim edir. Artıq XXI əsrdə müasir nəzəriyyə və fəlsəfədə “tənqidi realizm” nəzəriyyəsi ilə məşhurlaşan, onu yenidən aktuallaşdıran, indiyə qədər təhlil edib müəyyənləşdirdiyimiz xüsusiyyətlərə, cizgilərə bir daha nəzər salmağı şərtləndirən Roy Baskarın “A Realist Theory of Science”⁷ (1975) adlı tədqiqat əsərində və “The Possibility of Naturalism”⁸ (1979) kitabında isə ontoloji proqrama əsasən tənqidi realizmin humanitar elmlərin hüdudlarını aşaraq sosial elmlərə doğru genişləndiyini və bu istiqamətdə onun əsas hədəfinin humanitar elmlərin elmi imkanlarını fəlsəfi cəhətdən aydınlaşdırmaq olduğunu müşahidə edirik.

Tənqidi realizm cərəyanının bir çox görkəmli nümayəndəsi olsa da, dramaturgiya sahəsində Cəlil Məmmədquluzadənin həm əsərlərinin sayı, həm də hər bir əsərinin bir-birini təkrarlamadan

⁶ Qarayev, Y. Azərbaycan realizminin mərhələləri / – Bakı: Elm, – 1980. - 260 s.

⁷ Bhaskar, R. A Realist Theory Of Science / Taylor and Francis, e - Library, - 2008. - 277 pp.

⁸ Bhaskar, R. The Possibility of Naturalism / Atlantic Highlands, Humanities Press. – 1979. - 322 pp.

fərqli ideya-məzmununa sahib olması onun bu cərəyanın zənginləşdirilməsində müstəsna mövqeyini müəyyənləşdirir. “Çay dəstgahı”, “Kişmiş oyunu”, “Ölülər”, “Anamın kitabı”, “Kamança”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Lal”, “Lənət”, “Oyunbazlar”, “Dəli yığıncağı”, “Ər” əsərləri hər biri ayrı-ayrılıqda gerçəkliyin ziddiyyətlərini əks etdirmək baxımından gözəl sənət nümunələridir. Sadalanan əsərlər milli ədəbiyyatımızı zənginləşdirməklə yanaşı, teatr-səhnə sənətinin inkişafına da çox böyük töhfədir.

Tənqidi realist dramaturgiyada Cəlil Məmmədquluzadədən sonra öz üslubu və hadisələrə yanaşma tərzii ilə fərqlənən digər böyük dramaturq Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyevdir. Onun həm nəsr əsərlərində, həm də dramaturgiyasında tənqidi realizmin prinsipləri görünürdü. Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyevin “Pəri cadu”, “Millət dostları”, “Ağa Məhəmməd şah Qacar”, “Ac həriflər”, “Padşahın məhəbbəti” kimi dram əsərlərində bu ədəbi cərəyanın bir çox prinsipləri ilə rastlaşırıq. Hər bir əsəri ideya, poetika sənətkarlıq baxımından milli ədəbiyyatı, dramaturgiyanı zənginləşdirən, üslubu ilə fərqlənən digər sənətkar Cəfər Cabbarlıdır. Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev kimi onun da yaradıcılığında metod təkamülü izlənilir. *“Sənətkarı fərqləndirən onun ayrı-ayrı əsərlərində metod dəyişimindən daha çox bəzən bir əsərində metodların qarışıq-qovuşuq şəklində üzə çıxmasıdır. Bu baxımdan “Aydın” və “Oqtay Eloğlu” əsərlərində tənqidi realizmlə romantizm çarpaz sintezləşmiş haldadır”*⁹. Cəfər Cabbarlının “Aydın” və “Oqtay Eloğlu” əsərləri də tənqidi realizm cərəyanına aid digər əsərlərdə olduğu kimi cəhalətə sürüklənən məzlum xalqı, hüququ tapdanmış insanları və milləti modelləşdirən tipajlar, fərqli intellektə sahib olan insanları əks etdirən obrazlar, konkret zaman və məkanın problemlərini ürək

⁹Məmməd, T. XX əsr Azərbaycan tənqidi realist dramaturgiyası / – Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, II hissə. – Bakı: Qafqaz Universiteti, - 29-30 aprel 2016. -1510 s.

yanğısı ilə əsərə gətirən müəllif yanaşmasının bədii dərkı ilə yadda qalır.

Tənqıdi realizmin digər görkəmli nümayəndəsi Məmməd Səid Ordubadinin dramaturgiyasında da üslub qarışıqlığı özünü göstərir. Azərbaycan ədəbiyyatında irihəcmli əsərlərin müəllifi kimi tanınan sənətkar fərqli metodlarda yazılmış dram əsərlərinin müəllifidir.

Akademik İsa Həbibbəylinin son dövrlərdə üzə çıxarıb çap etdirdiyi bir sıra əsərlər sovet dövründə yazılmasına baxmayaraq, tənqıdi realizmin prinsiplərinə və tələblərinə daha uyğundur. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun Mirzə Cəlil haqqında yazılmış “İnsanlar və talelər”¹⁰ kinodramı və “Get dolangilən, xainsən hələ”¹¹ əsəri məhz bu qəbildəndir.

Dissertasiya işinin bu fəslində realizmin əvvəlki mərhələsindən tənqıdi realist mərhələsinə qədər keçdiyi dəyişikliklərə toxunularaq tənqıdi realizmin yaranmasını vacib qılan şərtlər, inkişaf mərhələləri, eləcə də inkişafına təsir edən amillər realizmin bu mərhələsinə xeyli töhfələr verən sənətkarların bədii yaradıcılıq metodları və əsərləri araşdırılmışdır. Eyni zamanda ədəbi-nəzəri fikirdə realizmin təyinatı kimi çıxış edən müddəalar nəzərə alınaraq bədii mətnlərə tətbiq edilmiş, Azərbaycan dramaturgiyasında bu cərəyana aid əsərlərin ümumi mənzərəsi haqda təsəvvür formalaşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin ikinci paraqrafı “**Tənqıdi realizmdə ifşa, ironiya, ekspressiv münasibət**” adlanır. Azərbaycan realist ədəbiyyatında mülkədara, ağaya, bəyə, yüksək rütbəli məmura həsr edilmiş satira və komediyaya tez-tez rast gəlmək mümkündür. Xalqın mənafeyini qorumaq məqsədilə belə əsərlərdə xalqın özünə gülmək, kəndlini, fəhləni kəskin tənqid etmək, onların sadələvhlüklərinə və avamlılıqlarına işıq salmaq, mövhumat və fanatizmə sərt münasibət göstərmək kimi priyomlardan istifadə olunurdu. Azərbaycan tənqıdi realist

¹⁰Cəfərov, C. İnsanlar və talelər / Çapa hazırlayanı və müqəddimənin müəllifi: İsa Həbibbəyli – Naxçıvan: - Əcəmi, - 2009. - 375 s.

¹¹Cəfərov, M.C. Get dolangilən, xainsən hələ / Çapa hazırlayan və ön söz müəllifi: İsa Həbibbəyli – Bakı, - Elm və təhsil, - 2017. - 168 s.

ədəbiyyatında qəhrəmanın daxili keyfiyyətlərinin açılmasında ifşa əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Bu ədəbi cərəyana məxsus bütün nümunələrdə ifşa fərqli məqsədlərə xidmət edir.

Satirik pafosu ilə seçilən “Ölümlər” əsəri zorakılıq və özbaşınalıq dünyasına, bu dünyanın yırtıcı və aldadıcılarına, “ziyalı” nadanlarına qarşı ifşaedici bir tərzdə çıxış edirdi. Cəlil Məmmədquluzadənin tənqidi realist üslubunun, kəskin satirasının əsas keyfiyyətlərini qüdrətli bir sənətkarlıqla əks etdirdiyi bu əsər XX əsrin əvvəllərindən möhkəmlənməkdə olan “molla nəsrəddinçilər” ədəbi hərəkatının uğurlarını da əks etdirirdi.

Sənətkar İskəndərin monoloqlarının məna baxımından dərinliyinə, o cümlədən səhnədə ifası zamanı deyiliş tərzinə, obrazın hiss və həyəcanlarının oxucu və tamaşaçıya düzgün ötürülməsinə, kinayənin də effektiv, təsirli olmasına çalışmışdır. Qəbiristanlıqda İskəndərin Şeyx Nəsrullahla qarşılaşıb onu zəhərli sözlərlə ifşa etdikdən sonra məzarlara xitabən dərin bir kinayə ilə söylədiyi nitqi əsərə xüsusi zənginlik qatır.

Müəllif əsərdə xüsusi vurğulamaq istədiyi fikirləri çatdırmaq üçün remarkanın informativliyindən də ustalıqla bəhrələnir. Belə ki, mötərizə içərisində verilən “*nazik səs ilə*” və yaxud “*yoğun səs ilə*” kimi remarka qeydləri, “*cəhənnəm ol, çıx get*”, “*dünya doludu doqquz yaşında qıznan, sənin kimi kaftarın yeri qəbirdi*” və s. cümlələr, qeydlər vasitəsilə oxucunun və tamaşaçının gözü qabağında bütün təfərrüatı ilə tipik, həyatı bir səhnəni canlandırır, onlara ifşa və ironiyanı duymağa köməklik edir.

Elə həmin əsərində Cəlil Məmmədquluzadə dini xurafatın və feodal ətalətinin qurbanı olmuş bütöv bir cəmiyyətin sağalmaz yaralarını açıb göstərmiş, bu cəmiyyətin yetişdirməsi olan müxtəlif təbəqələri, zümrələri, onların çürük, eybəcər mənəvi aləmlərini, çirkin əxlaq normalarını ifşa və rüsvay etmiş, din pərdəsi altında yaramaz nə varsa, hamısını gülüş hədəfinə çevirmişdir.

Dissertasiya işinin bu paraqrafında ironiyanın işlənmə yerindən, şəraitdən asılı olaraq doğurduğu komiklik, özünəməxsus dəyərlər və fikrin bu cür ifadəsinə gətirib çıxaran psixoloji faktorlar araşdırılmışdır. Marksist estetikada ironiyaya estetik

modifikasiya, eləcə də komizmin üsürlərindən biri kimi baxılırdı. Əlbəttə, bir estetik kateqoriya üsürü kimi ironiyanın xarakteristikası, xüsusiyyətləri çox maraqlıdır. İroniyadan bir problem, tədqiqat obyektini kimi ədəbiyyatşünaslar çox geniş və ətraflı bəhs etmiş, lakin üstünlüyü funksional və empirik təhlilə vermişlər. Onun estetik xüsusiyyətlərindən isə yalnız bədii yaradıcılıq sahəsində bəhs edilmişdir. İroniyanın yaranma və tətbiqi tarixi ilə maraqlandıqda qarşımıza çıxan ilk isim Sokrat olur ki, onun da ironiyadan istifadəsi fərqli xarakter daşıyırdı. O, sofistlərlə olan mübahisəsində, onların şübhə və iradlarına fikir bildirmək üçün ironiyadan metod kimi istifadə edirdi. Sokrat dialoqlarında istifadə etdiyi iki əsas metod (ironia və maiotik) qarşı tərəfin fikirlərinin açılması baxımından çox uğurludur və dialoq ənənəsində öz təsirini hər zaman göstərmişdir.

Dissertasiya işinin məhz bu paragrafi ilə əlaqədar apardığımız bir çox araşdırmalar nəticəsində biz ironiyanın izahını bu şəkildə verməyi məqsəduyğun hesab edirik: İroniya- daxilində istehza, bəzən rişxənd daşıyan, əslində özünü ciddi göstərməyə çalışanın maskasının altında gizlənən, çox vaxt isə bu ciddiliyini sübuta yetirmək üçün insan səsinin tonundan, onun çalarlarından- yeri gəldikdə acılayıcı intonasiyasından məharətlə istifadənin formasıdır. Bu baxımdan tənqidi realist əsərlərin bədii nitqində ironiyanın müstəsna rolu var.

İroniya komikliyin bir üsulu olaraq bəzən emosional-ekspressiv, bəzən estetik münasibətlərin ifadəsi kimi rastımıza çıxır. İroniyanın strukturundan bəhs etməli olsaq, o zaman onun quruluşuna görə komizmin digər üsürləri olan parodiya və grotesklə, estetik münasibətlərin ifadəsi baxımından isə yumor və satira ilə eyni sırada dayandığını qeyd etməliyik. Lakin bu eyniliklərə baxmayaraq, ironiyanın özünəməxsus strukturu və təcrübələr nəticəsində qazanılıb zənginləşmiş spesifik xüsusiyyətləri var.

Filoloji ədəbiyyatda ironiyanı ifadə etmək üçün əsas vasitələrin təsnifini belə verilir:

a) Paralinqvistik vasitələr - jest və ya kinesika (üz ifadələri, pantomima, jestikulyasiya), intonasiya (stress, pauza, tembr, insan səssinin melodiyası).

b) şifahi nitq zamanı tez-tez istifadə edilən dilin leksik normalarına uyğun şəkildə verilən ifadə vasitələri: epitetlər, mübaliğə, arxaizmlər, yaddilli ifadələr və s.

c) Bədii əsərlərdə müəllifin oxucularla və ya tamaşaçılarla arasında olan ünsiyyətə bəzən ironiya vasitəçilik edir.

Yuxarıdakı təsnifat konkret olaraq hansısa bir müəllifə məxsus olmayıb qeyd etdiyimiz bölgü ilə məhdudlaşmır. Bu təsnifat dissertasiya işinin yazılışı zamanı əldə edilən məlumatlar və Azərbaycan tənqidi realist dramaturgiyasına məxsus əsərlərdə rast gəlinən normalara əsasən müəyyənləşdirilmişdir.

Filoloji ədəbiyyatda ironiyanın kimə ünvanlandığından asılı olaraq daxilə yönəlmiş (özünə yönəlmiş ironiya) - başqa sözlə intravert və həmsöhbətinə yaxud da tamaşaçılara yönəldilmiş xarici ironiya, yəni ekstravert növləri fərqləndirilir. İskəndərin və Molla Abbasın monoloji çıxışları istisna olmaqla əsər boyu istifadə etdikləri ironiya çox zaman ekstravert xarakterli idi. Yalnız dərin məna yüklü monoloqlar intravert səciyyə daşıyırdı.

Danışanın psixoloji vəziyyəti, duyğuları, düşüncələri, şüuru və s. mətndə sözlər vasitəsilə ifadə olunur. İnsan və onun duyğuları obyektiv həqiqətin bir hissəsidir. Canlı nitq zamanı emosiya ekstralinqvistik faktorların, mimika və jestlərin, bədii mətnə dilin köməkliyi ilə kodlanır.

Müasir dilçilikdə və ədəbiyyatşünaslıqda ekspressivliyin hansı üsullarla ifadə edildiyini, onun mənbəyini müəyyənləşdirərkən, bunlara diqqət yetirilir:

1. Müəllifin, eləcə də obrazın intellektual və emosional cəhətdən qiymətləndirilməsi.

2. İntensivlik. Mətnin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin təşkilində ekspressivlik xüsusi rol oynayır və əsərdəki ifadələrin artan intensivliyi emosional və ya məntiqi genişlənmələrlə nəticələnir və mətnin bu cür tanınmasına gətirib çıxarır.

3.Emosiya. Sözüün emosional-ekspressiv təsir gücü bizim hisslərimizə təsir göstərə bilməsi, bəzi duyğulara səbəb olması ilə ölçülür.

Ekspressivlik, emosionallıq ədəbi dilin normalarına aiddir. Ədəbi-bədii dil bir sıra fərqləndirici xüsusiyyətlərə malikdir. Kontekstdən asılı olaraq personajın sevinməsi, kədərilməsi, həyəcanlanması, darıxması, bir sözlə, müxtəlif hallar yaşaması fərqli emosional-ekspressiv rənglərlə verilir.

Bədii mətnə ekspressivlik obrazın daxili aləminin açılmasında, hiss və həyəcanlarının düzgün ifadə edilməsində mühüm rol oynayır. Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ekspressivlik bir sıra faktorların təsiri ilə hər kəs tərəfindən eyni qarşılınmır, lüğət və dərsliklərdə isə bu haqda açıqlayıcı məlumat çox azdır. Azərbaycan ədəbiyyatında ekspressivlik ayrıca tədqiqata cəlb edilməmişdir. Yalnız müxtəlif sənətkarların bədii yaradıcılığına həsr edilmiş əsərlərdə ekspressivlik bir neçə cümlə ilə ifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin bu hissəsində tənqidi realist dramaturgiyadakı nümunələr əsasında bədii dilin ifadə imkanları, ekspressivliyi müəyyənləşdirilmişdir. Sənətkarların, söz ustalarının istifadə etdikləri söz və birləşmələrin köməkliyi ilə tənqidi realist üsluba xas ekspressivliyi, yaranma şəraiti, onun funksional dəyəri, struktur-semantik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Əsərin ümumi keyfiyyətlərini sadalayarkən tez-tez əsərin ifadəliliyi, emosionallığı, ekspressiv təsir gücü kimi sözlərdən istifadə edirik. Bu mənada ekspressivlik sözü ifadəlilik sözü ilə ekvivalentdir. Yazıçı tərəfindən əsərə qatılan ekspressiv çalarlar bir sıra məqsədlərə xidmət edir:

1. Yazıçı, dramaturq personajın daxili təlatümlərini, keçirdiyi psixoloji sarsıntıyı, yaşadığı gərginliyi oxucuya, tamaşaçıya çatdırmaq məqsədilə;

2. Obrazın intellektual səviyyəsini, məntiqi düşüncəsini üzə çıxarmaq üçün;

3. Emosional faktorların təsirlə personajın nitqini fərdiləşdirmək, tipikləşdirmək üçün.

4. Oxucunu təkrarlarla yormamaq, axıcılığı təmin etmək məqsədilə;

5. Əsərin hər kəs tərəfindən başa düşülməsi üçün bədii dilin normalarını pozmadan canlı xalq danışığı dilində verilməsi üçün.

Yuxarıda sadaladığımız prinsiplər əsərdə tez-tez təkrar olunsa da, bu əsərin axıcılığına və oxunaqlılığına xələl gətirmir. Əsas məsələ oxucunu yormadan, obrazın daxili aləmini, ətrafda baş verən hadisələrə qarşı münasibətini lakonik şəkildə verməkdir. Uzun-uzadı, təfəssilatı ilə təhlil etməyin təkrarçılıqdan və əsərin keyfiyyətini aşağı salmaqdan başqa heç bir nəticəsi yoxdur.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən elmi nəticələr “Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun bədii yaradıcılığı akademik İsa Həbibbəylinin tədqiqatlarında”¹², “Azərbaycan tənqidi realizminin tarixi parametrləri Cəlil Məmmədquluzadənin tale salnaməsində”¹³, “Nəzəriyyəçi alimin bədii yaradıcılığı”¹⁴, “Tənqidi realist dram əsərlərində ekspressivliyin parametrləri”¹⁵ məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində “**Monoloq – dram əsərlərinin bədii strukturunda vacib komponent kimi**” adlanır və iki paragrafdan ibarətdir. “**Fərqli ədəbi cərəyanlarda monoloqun üslubi özünəməxsusluğu**” adlı ilk paragrafda dramatik nitqin əsas komponentlərindən olan monoloq haqqında bəhs edilmişdir. İstər şifahi, istərsə də yazılı formada əks etdirilən nitq zamanı adresat və adresantın iştirakı hər zaman eyni şəkildə olmur. Çünki danışığı prosesində sayından asılı olmayaraq iştirakçılar sual verir,

¹² Əliyeva, Ş. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun bədii yaradıcılığı akademik İsa Həbibbəylinin tədqiqatlarında // – Bakı: Poetika. izm, - 2019. № 2, - s. 70-75.

¹³ Əliyeva, Ş. Azərbaycan tənqidi realizminin tarixi parametrləri Cəlil Məmmədquluzadənin tale salnaməsində // – Bakı: Filologiya məsələləri, - 2018. № 9, - s. 281-292

¹⁴ Əliyeva, Ş. Nəzəriyyəçi alimin bədii yaradıcılığı / Məmməd Cəfər Cəfərov: Ədəbiyyat nəzəriyyəçisi / – Bakı, Elm və təhsil, - 2019. - s.288-303

¹⁵ Əliyeva, Ş. Tənqidi realist dram əsərlərində ekspressivliyin parametrləri // – Bakı: Sumqayıt Dövlət Universiteti, Konfrans materialları, - 2021. № 6, - s. 98-100

cavab gözləyir, verilən cavabdan asılı olaraq isə müsahibinə müxtəlif reaksiya və emosiyalar göstərir. Digər nitq formasında isə tərəflərdən biri daha aktiv çıxış edərək qarşı tərəfin nə verbal, nə də qeyri-verbal vasitələrlə müdaxiləsinə imkan vermir. Bu cür formalar nitqin dialoji və monoloji formaları adlanır.

Burada ilk öncə dram əsərinin qurulmasında monoloji nitqin əhəmiyyəti, əsərdəki mövqeyi, eyni zamanda struktur-semantik xüsusiyyətləri də araşdırılmışdır. Dram əsərinin təşkilində monoloji mətnin məzmun və məna dolğunluğu, müəyyən məqsəd ümumiliyi əsasında birləşən və sintaktik-semantik bütöv yaradan cümlələr birliyi əsərin keyfiyyətini daha da yüksəldir.

Monoloq semantik baxımdan fikrin məna əsası və periferik hissəsini tamamlayan, izah edən və detallarla təqdim edən danışq aktıdır. Monoloqda daxili və xarici nitq, təlimatlandırıcı və yekunlaşdırıcı nitq xarakterikdir. Özünün semantikasını və strukturunu baxımından monoloqu aşağıdakı kimi qruplara ayıra bilərik:

1. Problemin ümumi məzmununu özündə birləşdirən – problem monoloq;

2. Əsərdə süjet xəttinin inkişafına birbaşa təsir östərən – istiqamətləndirici monoloq;

3. Əsərin sonunda bütün hadisələri izah edən – tamamlayıcı, yekunlaşdırıcı monoloq.

Doğrusu, bu ardıcılığı bir qədər də artırmaq mümkündür. Məsələn: müqəddimə xarakterli monoloq, aydınlaşdırıcı monoloq, psixoloji təsir gücünə malik monoloq, icraredici monoloq və s. Lakin yuxarıda adlarını xüsusi vurğuladıqlarımızda ümumiləşdirmə daha güclüdür və göstərilən xırdalıqları da əhatə edir.

Monoloq özünü iki formada göstərir: ya qəhrəmanın daxilində öz-özünə müraciəti kimi (buna ədəbiyyatşünaslıqda bəzən “lal monoloq” da deyirlər) yaxud da yüksək səslə ifadə edilən fikir kimi.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, o cümlədən dilçilik sahəsində nitqin yalnız dialoq və monoloq forması təqdim edilir. Dünya ədəbiyyatşünaslığı və teatrşünaslığı ilə tanışlıq bizə nitqin daha iki formasını: soliloq və aside formalarını da tanıdır.

Azərbaycan və rus ədəbiyyatında tez-tez rast gəldiyimiz daxili monoloq ifadəsi dünya ədəbiyyatşünaslığında geniş yayılmış anlayış deyildir. Çünki bu ifadə yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz soliloq və aside formalarına ədəbiyyatşünaslığımızda verilmiş ümumi addır. Bu formaların hər birini xüsusiyyətlərinə görə xarakterizə edərkən əslində bugünə qədər verilən qeydlərdə bir yanlışlıq olmadığını, lakin monoloqu ayrıca, daha dərinədən təhlil edərkən bu formaların da mövcudluğunu və adlarını qeyd etməyin zəruriliyini hiss edirik.

Monoloqun bu iki forması haqqında məlumatın azlığı məhz hansısa bir ədəbi cərəyana, yaxud da ədəbi növə məxsus əsərlərdə monoloqun ayrıca tədqiqata cəlb edilməməsindən irəli gəlir. Onlar arasındakı incə məqamlar, fərqliliklər dissertasiya işinin bu paraqrafında aydınlaşdırılmışdır.

Dialogi nitqə demək olar ki, bir çox əsərlərdə tez-tez rast gəldiyimiz halda, monoloq geniş yayılmamış nitq formasıdır. Dünya, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında kifayət qədər dərin məna və məzmun kəsb edən monoloqlara rast gəlmək mümkündür. Düzdür, bu monoloqların hər biri tənqidi realizmin xüsusiyyətlərini daşımaları da, digər ədəbi cərəyanlara məxsus lazımı sayda monoloji nitq nümunəsi vardır. Azərbaycan ədəbiyyatında monoloji nitqin məşhur nümunələri kimi bunları göstərə bilərik: Heydər bəyin monoloqu, İskəndərin monoloqu, Molla Abbasın monoloqu, İblisin monoloqu, Bəhrəmin monoloqu, Fəxrəddinin monoloqu, Nadir şahın monoloqu, Elxanın monoloqu və s. Adlarını qeyd etdiyimiz monoloqlara diqqət yetirdikdə bu nitq formasının fasiləsiz, mətnin ümumi məzmunu ilə əlaqəli, ardıcıl və məntiqli olduğunu görürük. Monoloqun daha maraqlı və cəlbedici görünməsi üçün ona müraciət edən dramaturqun çatdırmaq istədiyi fikri, ideyanı müəyyənləşdirməsi, zəngin söz ehtiyatına malik olması, nitqin təsirlilik, emosionallıq xüsusiyyətlərinə, əsərin yazıldığı dilin qayda-qanunlarına, ədəbi normalarına, incəliklərinə mükəmməl şəkildə bələd olması vacibdir.

Bu fəslin **“Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında monoloqun struktur-semantik xüsusiyyəti və funksiyası”** adlı

ikinci paragrafında Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan dramaturgiyasında yaratdığı bir-birindən dəyərli, dünyaca məşhur əsərlərlə yanaşı addımlamağa layiq unikal nümunələrdən bəhs edilmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin obrazlar sistemində zəngin və təsirli nitqi ilə yadda qalan İskəndər Azərbaycan dramaturgiyası tarixində fərqli obraz olmaqla yanaşı, həm də fərqli, orijinal monoloji nitqlərin də müəllifidir. Lirik-psixoloji amillər, dəyişkən əhval-ruhiyyə əsərdə hər dəfə fərqliliklər yaratmasına baxmayaraq, onun nitqində satira üstünlük təşkil edir.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərindən gətirilmiş nümunəyə nəzər salaq. Kefli İskəndərin monoloqu:

“Bu qollarda Rüstəm pəhlivan kimi qüvvətim olaydı, yapışaydım sizin ayaqlarınızdan və ataydım göyün üzünə, başısağrı gəlib, kal qarpız kimi paqq eləyib dağılaydınız ... Ax, allahın altında, Şeyx Nəsrullah kimi mənim də bir elə elmim olaydı ki, burada yatan ölülərnən danışa biləydim! Ax! Əgər olsa idi, üzümü tutardım bu qəbiristanlığa və çağırırdım: (çox ucadan). Ölülər! (bir az alçaqdan). O vədə hamı yatmışlar balarını qəbirdən çıxarıb, soruşacaq idilər ki, “nə deyirsən, a İskəndər bəy?” Onda mən bu rəhmətliklərə bir beləvəsiyyət elərdim; mən bunlara deyərdim: (üzünü qəbiristanlığa tutub çıxırır). Ölülər! (yenə bir az alçaqdan). Bir gün Şeyx Nəsrullah gəlib duracaq sizin başınızın üstündə və bir dua oxuyub, uca səslə çağıracaq: (ucadan). “Durun ayağa, ey allahın mömin bəndələri!” (Bir az dayanıb, bir az alçaqdan.)”¹⁶

Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin bir ədəbi cərəyan kimi mövcudluğunun, yaranmasının aparıcı siması olan Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyasında “Ölülər”, “Dəli yığıncağı”, “Anamın kitabı” və başqa əsərlərində monoloqun üslubi imkanlarından məharətlə faydalandığı aydın şəkildə görünür. Dramaturq monoloqlara ciddi əhəmiyyət verir, hətta əsərin ənənəvi struktur-kompozisiya elementləri belə bəzən

¹⁶ Məmmədquluzadə, C. Əsərləri, [Dörd cildə] – Bakı: Öndər Nəşriyyat, - c.4. – 2004. - 472 s.

monoloqun təsiri ilə Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında fərqli şəkildə təzahür edir.

Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyasında ünvanlı, yaxud müraciət formalı monoloqlara da rast gəlmək mümkündür. Bəzən monoloqlar insana deyil, hər hansı əşyaya, ədəbi detal kimi götürülmüş obyektlərə yönəlmiş olur.

*“İskəndər (kitaba). Tanıyıram səni. Mən də səni bir az oxumuşam. On beş il bundan irəli həmin otaqda mən də səni oxumuşam (oxuyur)”*¹⁷.

Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasındakı monoloqların digər bir fərqləndirici xüsusiyyətləri də dialoji xarakter daşımasıdır. Doğrudur, monoloq yalnız bir nəfərin nitqi üzərində qurulur. Lakin bəzən dramaturq oxucunu yormamaq, monoloqu daha hərəkətli etmək üçün bu priyomdan istifadə edir. Dialoji strukturlu monoloji nitq əsərdə müxtəlif formalarda qarşımıza çıxıb bilər. Bu bəzən obrazın hansısa başqa qəhrəmana xəyalında verdiyi reaksiya, onun verə biləcəyi suallara cavab kimi də səslənir.

*“Hacı Həsən (təəccüblə onun dalınca baxa-baxa). Allah sənə lənət eləsin! Budu, bu da bizim oxumuşlarımız! Yəqin ki, genə keflidir. Yəni heç kefli də olmasa, belə şeylərə inanmaz. Heç bir şeyə inanan deyil; nə allahı tanıyır, nə peyğəmbəri tanıyır. Öz ağırlığı qədərincə oxumağına pul qoymuşam, on il gedib, nə bilim, hansı cəhənnəmin dərəsində dərs oxuyub; indi gör axırı nə günə qalıb? Hələ bir para namərdlər müsəlmanlara məzəmmət eləyirlər ki, uşaqlarını dərsə qoymurlar. Bu da sənə dərs! İndi qoy gəlib, dərs oxuyanları görsünlər. Allah mənə min dəfə lənət eləsin, əgər bir də mən uşaq göndərəm gedə uzaq yerdə kafirlər içində dərs oxumağa! Bəli, göndərdik. Maşallah, oxudu gəldi; indi gör nə olub; səhər kefli, axşam kefli. Dıvanxanalarda heç mirzəliyə də götürmürlər. Allah bəisin evini yıxsın”*¹⁸.

¹⁷ Məmmədquluzadə, C. Əsərləri, [Dörd cildə] – Bakı: Öndər Nəşriyyat, - c.4. - 2004. 472 s.

¹⁸ Məmmədquluzadə, C. Əsərləri, [Dörd cildə] – Bakı: Öndər Nəşriyyat, - c.4. - 2004. 472 s.

Dramaturqun yaradıcılığında xüsusi yer tutan, ictimai məzmunu və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malik olan əsərlərindən biri də “Dəli yığıncağı” pyesidir. Cəlil Məmmədquluzadə realizminin ən xarakterik xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən bu əsər Azərbaycan dramaturgiyasının maraqlı və orijinal nümunələrindəndir. İdeya baxımından “Ölülər” əsərinin davamı adlandırılan bu əsərdə yalnız din, islam deyə-deyə gəzən yalançı şeyxlər, mollalar deyil, onların bu əməllərinə şərait yaradıb göz yuman siyasi qüvvələr də ifşa edilir. Xalqı cəhalət, nadanlıq içində boğan ikiüzlülərin soyğunçu siyasətlərini həyata keçirərkən hansı vasitələrdən istifadə etdiyini, kimlərə arxalandığını ədib Həzrət Əşrəf və onun ətrafındakı insanların simasında təqdim edir. Əsərin əsas qəhrəmanlarından Fazil Məhəmmədin məruzə xarakterli monoloqu və Molla Abbasın yekunlaşdırıcı monoloqu əsərə xüsusi dəyər və məzmun qazandırmış, Azərbaycan dramaturgiyasının ideya-estetik imkanlarını zənginləşdirmişdir.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən elmi nəticələr “Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında monoloq (“Ölülər” əsəri əsasında)¹⁹, “Kefli İskəndər və Molla Abbasın təqdimatı dramatik nitq kontekstində”²⁰, “Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında monoloqun sintaksisi və ironiyası”²¹ məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə **“Dram əsərinin dinamik strukturunun qurulmasında dialoqun rolu və ideya-estetik funksiyası”** adlanır və dörd paragrafdan ibarətdir.

Bu fəslin **“Tənqidi realist dramaturgiyada dialoqla müxtəlif təbəqə və tipajların təqdimi”** adlı ilk paragrafında

¹⁹Əliyeva, Ş. Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında monoloq // Gənc Tədqiqatçılar III Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Bakı: Qafqaz Universiteti, - 16 -17 Aprel, - 2015. - s. 968-970

²⁰Əliyeva, Ş. Kefli İskəndər və Molla Abbasın təqdimatı dramatik nitq kontekstində // – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti, Elmi Əsərlər, - 2021. C. 12, №3, - s.22-27

²¹ Əliyeva, Ş. Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında monoloqun sintaksisi və ironiyası // – Bakı: AMEA-nın Elmi Əsərlər, - 2019. № 1, - s.263-269

Cəlil Məmmədquluzadənin heç bir dram əsərində insanların varlı və kasıb deyə təbəqələrə bölünməməsindən bəhs edilir. Hətta ən lovğa, özündən müştəbeh obrazların nitqində belə maddi varlıqları dəyərləndirdiyi, ətrafında yalnız yüksək zümrəyə məxsus insanlara yer verdiyi haqqında kiçik eyhamlara belə rast gəlinmir. Dramaturq yaradıcılığında elə dərin mövzulara- xalqın müqəddəratını, keçmişini və gələcəyini maraqlandıran bir-birindən mühüm məsələlərə işıq salıb əhalini yaratdığı personajların dili ilə məlumatlandırmağa çalışır.

Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyevin “Ac həriflər” əsərindən aşağıda təqdim edəcəyimiz nümunədə özünü ziyalı, şəhərin kübar təbəqəsinə mənsub olduğunu iddia edən “intelligent”lərin fərqli üsullarla hiylə, fırıldaq işlədərək yedikləri yeməyin pulunu vermədən qaçması, bunun cəriməsini, əziyyətini isə yenə nökrin çəkdiyi təsvir edilir. Zərbəli də digər nökr obrazları kimi ağasına sadıqdır. Nə zaman danışmaq, nə zaman susmaq lazım gəldiyini bilir. Həsənin əhval-ruhiyyəsiindən asılı olaraq passiv mövqedə dayanması bunu bir daha təsdiqləyir.

“Həsən (çağırır). Zərbəli! Zərbəli! (Zərbəli daxil olur.) A gədə, kor oğlu kor, qonaq durur gedir, xəbərin niyə olmur? Bir çıx gör burada çörək yeyən necə oldu. Cəld! (Zərbəli çıxır.) Ay camaat, bugünkü gün mən nə günah eləmişəm? Kim mənə qarğıyıb? Çörək yeyən qaçır, çörək yeyən qaçır. Adlarını ağa qoyublar, hamısı julikdirlər, julik!.. (Zərbəli gəlir.) Necə oldu?”

Zərbəli. Usta, getdim yolda ətklədim, bir qapaz vurdu yıxıldım, mən durunca mindi konkaya qaçdı”²².

“Anamın kitabı” pyesindəki qardaşlar vasitəsilə müəllif “yadlaşmış adam”ların tipajını yaratmışdır. Doktor Lalbyuz, rus canişinləri kimi yad tipajlar yox, burada yadlaşma prosesini özündə ifadə edən obrazlar tənqid hədəfinə çevrilir. Əcnəbilərin başqa əyalətdən, şəhərdən gəldikləri məlum idi. Yəni onların dediklərinin, əməllərinin əhali üçün yadlığı qəbul ediləndir. Lakin bu cəmiyyətdə böyüyüb boya-başa çatan qardaşların nitqi,

²²Haqverdiyev, Ə. Seçilmiş əsərləri. [İki cildə] / Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: K. Məmmədov. – Bakı: Lider nəşriyyat, c.1. – 2005. – 504 s.

davranışı, geyim tərzı, ana və bacılarına qarşı münasibətləri bu cəmiyyət üçün fərqli bir yadlıq, özgələşmə nümunəsi idi. Dramaturq bu tipajları yaradarkən onların geyimlərini, zahirini, hətta iş otaqlarını elə dəqiq şəkildə təsvir edir ki, oxucunun gözü qarşısında obrazın siması canlanır.

Bu fəslin **“Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında remarka və dialoqun bir-birini tamamlaması. Dialoqda replikanın semantik funksiyası”** adlı ikinci paraqrafında dramatik nitqin digər əsas komponenti olan dialoq üzərində də geniş araşdırma aparılmışdır. Burada tənqidi realist dramaturgiyadakı bir sıra dialoqlar ideya-estetik, struktur-semantik baxımdan öyrənilmiş, onların spesifikasi müəyyənəşdirilmişdir. Bundan başqa dram əsərinin təşkilində əhəmiyyətli mövqeyə malik remarka da tədqiqata cəlb edilmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə pyeslərində monoloq və dialoqun axıcılığını pozmamalıq, personaj nitqinə müdaxilə etməmək üçün səssiz, sözsüz səhnələrdə remarkanın köməyindən istifadə etmişdir. Bu tipli remarkalar kütləvi səhnələrin mürəkkəbliyinə aydınlıq gətirmək, hərtərəfli izah etmək, hadisələri məntiqi cəhətdən bir-birilə əlaqələndirmək, obrazların psixologiyası haqqında geniş məlumat vermək məqsədini güdür. Dramaturqun ehtiyac hiss etdikdə sözlü müdaxiləsi sayılan belə remarkalar məclisləri, səhnələri bir-birinə bağlamağa, onlar arasında daxili əlaqə yaratmağa xidmət edir.

Dissertasiya işinin **“Tənqidi realist dramaturgiyada yaddilli dialoqların semantikasi. (“Anamın kitabı” və “Ölülər” əsərindəki mikrodialoqlar əsasında)”** adlı üçüncü paraqrafında göstərilir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiyasında mühitin reallıqlarına uyğun olaraq ərəb, fars, daha çox da rus dilli söz və ifadələrə tez-tez müraciət edilmişdir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz əsərlərin dilində istifadə edilən yaddilli ifadələr müəyyən üslubi vəzifə daşımalla bərabər, müəllifin ifşa hədəflərinin aydınlaşmasına da yardımçı olur. Belə sözlər bədii yaradıcılıqda həm personajların nitqinin tipikləşdirilmə və fərdiləşdirilməsində, həm müəyyən mühit və dövrün təsvirində,

həm etnik və milli, həm də tarixi koloritin yaradılmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Bədii mətndə əcnəbi sözlərin ifadəsinə adətən gəlmələrin, başqa yerdən köç edənlərin nitqində təsadüf etmək olar ki, bu dil ətrafdakılar üçün tamamilə yad olur. Milliyyətindən və kimliyindən asılı olmayaraq başqa dillərdə danışan insanlar real həyatda olduğu kimi, bədii əsərlərdə də marağa və fərqli münasibətə səbəb olur. Bəzən əcnəbi sözlərlə zəngin nitq parodiyaya çevrilir, dəyişdirilir, çox vaxt isə istehza ilə yanaşılır. Bədii mətndə ikidillilik kənardan gələn şəxsin yerliləri təqlidi (imitasiya) kimi də qarşımıza çıxma bilər.

“Həzrət Əşrəf (çox ucadan və hirsli). Pul! Pul!

Lalbyuz (Şimrəliyə). Bu, bu (bilmir nə danışsın).

Doktor.Sənin ad nə? (Sona dinmir). Sənin ad nə? (Sonayənədinmir).

*Lalbyuz. Dali,...dali..”*²³

Yaddillilik həm də yadlaşmanı, özgələşməni göstərə bilər. Buna “Ölülər”, “Anamın kitabı”, “Danabaş kəndinin məktəbi” əsərlərində rast gəlirik. Bu əsərlərdə obraz özünü başqalarından savadlı göstərmək üçün nitqində başqa dilin sözlərindən istifadə edir.

Tənqidi realizmin banisi olmaqla bərabər Azərbaycan dilinin-ana dilimizin təəssübkeşi kimi çıxış edən Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində yaddilli nitq və replikaların çoxluğu əsərin ümumi məzmununa heç bir xələl gətirməmiş, əksinə müəllif yaddilli ifadələrə xüsusi bədii funksiya verərək mətnin informativliyini artırmışdır.

Tədqiqat işinin **“Ədəbi mətnin ifadə vasitələri kimi pauza və təkrarın dialoqun strukturundakı yeri”** adlı dördüncü paragrafında personajlar arasındakı nitqə əlvanlıq və ekpressivlik qatmaq üçün istifadə edilmiş bir sıra ifadə texnologiyalarından bəhs edilmişdir. Dram əsərinin təşkilində pauza və təkrarın əhəmiyyəti, yeri araşdırılmışdır. Xarakter və konfliktin

²³ Məmmədquluzadə, C. Əsərləri, [Dörd cilddə] – Bakı: Öndər Nəşriyyat, - c.4. - 2004. 472 s.

aşkarlanmasında pauza xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Pauanın təhlili bizə xarici hərəkətsizliyin arxasında gizlənən dərin daxili konfliktə aşkarlamağa imkan yaradır.

Dram əsərlərində dialoqun ənənəvi strukturu ilə birbaşa əlaqəli olan pauza və remarkalarda müəyyən özünəməxsusluqlar önə çıxır. Dialoqda tərəflərdən biri susduqda pauza cavabı əvəzləyir, replikanın funksiyasını tamamlayır və iştirakçının reaksiyasının təsvirini verir (baxış, jest, mimika vasitəsilə). Bu hissədə Cəlil Məmmədqulzadə dramlarından gətirilmiş nümunələr əsasında pauanın mövqeyi haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Paraqrafda uzun pauza, dolaylı pauza, eləcə də Cəlil Məmmədqulzadə, Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyev dramaturgiyasında tez-tez mahnı, musiqi ilə tamamlanan səsli puzadan bəhs edilmişdir. Əsərə dinamiklik qazandırmaq üçün istifadə edilən priyomlardan biri də təkrarlara yer verilməsidir. Oxucunun diqqətini əsas ideya və məzmunə cəlb etmək, hərəkətin ritmini, replikanın axıcılığını təmin etmək məqsədilə nasir və ya dramaturq bədii təkrarlara müraciət edir. Tədqiqat zamanı təkrarın geminasiya, reduplikasiya, anadiplosis, epimona və bir sıra növləri nümunələr əsasında təhlil edilmiş, onların bədii funksiyasına aydınlıq gətirilmişdir.

Tədqiqat işinin sonuncu fəslində əldə edilən elmi nəticələr: “Dramaturgiyada pauanın bədii-estetik funksiyası”²⁴, “Tənqidi realist dramaturgiyada yaddilli dialoqların semantikasi”²⁵, “Dramatik dialoqda üslubi fiqurların funksional-sruktur imkanları”²⁶, “Cəlil Məmmədqulzadənin “Ölülər” əsərində

²⁴ Əliyeva, Ş. Dramaturgiyada pauanın bədii-estetik funksiyası // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, -2019. № 2, - s. 118-122

²⁵ Əliyeva, Ş. Tənqidi realist dramaturgiyada yad dilli dialoqların semantikasi // – Bakı: Poetika. izm, - 2019. № 1, - s. 94-100

²⁶ Əliyeva, Ş. Dramatik dialoqda üslubi fiqurların funksional-sruktur imkanları // International Youth Forum, – Gəncə: “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, - 10-14 October, - 2016. - s. 303-305

replikanın bədii-estetik funksiyası”²⁷ mövzulu məqalələrlə elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır.

Tədqiqat boyu əldə etdiyimiz nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

- Azərbaycan tənqidi realizmində millilik, tarixilik, müstəmləkə və cəhəlat əleyhinə mübarizə əsas prinsip idi.
- Tənqidi realizmdə ifşa, ironiya, ekspressivlik birləşərək tragikomik situasiyalar yaradır ki, bu da onu romantizmdən, eləcə də digər ədəbi cərəyanlardan fərqləndirən başlıca cəhət idi.
- Monoloqun soliloq növü Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasına xas monoloqlar üçün daha xarakterikdir.
- Azərbaycan tənqidi realizmində sinfi təbəqələşmə problem səviyyəsində deyil. Bütün təbəqələrin qüsuru göstərilərək onların milli oyanışı uğrunda mübarizə aparılır. Bu oyanışın əldə edilməsi üçün müəllif son dərəcə təsirli bədii nitqdən istifadə etmişdir.
- Cəlil Məmmədquluzadə dram əsərlərinin bütün nitq komponentlərini yüksək sənətkarlıqla əlaqələndirmiş, monoloq və dialoqların strukturundakı dramatiklik cəmiyyətdəki gərginliklə paralelləşdirilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu iddiaçının aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında monoloq // Gənc tədqiqatçılar III Beynəlxalq Elmi Konfransı, – Bakı: Qafqaz Universiteti, - 16-17 Aprel, - 2015, - s. 968-970
2. Eleştirel gerçəkçilik ve çağdaş edebi-teorik bakış // – Albania: Beder University - 2015. - s.417-421
3. Dramatik dialoqda üslubi fiqurların funksional-sruktur imkanları // International Processes Of The World Science In The 21st Century, – Gəncə: “Xəzər Universiteti” nəşriyyatı, - 10-14 October, - 2016. - s. 303-305

²⁷ Əliyeva, Ş. Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərində replikanın bədii-estetik funksiyası // – Bakı: Poetika. izm, - 2021, № 1, - s. 56-

4. Azərbaycan tənqidi realizminin tarixi parametrləri Cəlil Məmmədquluzadənin tale salnaməsində // – Bakı: “Filologiya məsələləri” jurnalı, - 2018. № 9, - s. 281-292
5. Tənqidi realist dramaturgiyada monoloqun üslubi özünəməxsusluğu // – Bakı: Filologiya məsələləri, - 2018. №18, - s.338-344
6. Роль художественного повтора в драматургии Джалила Маммедкулузаде // – Ужгород: Закарпатські Філологічні Студії, - 2018. Випуск 3, № 3, - с. 7-11
7. Məmməd Cəfər Cəfərovun bədii yaradıcılığı akademik İsa Həbibbəylinin tədqiqatlarında // – Bakı: Poetika.izm, - 2019. № 2, - s. 82-88
8. Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında monoloqun sintaksisi və ironiyası // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Elmi Əsərlər, - 2019. № 1, - s. 263-269
9. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan dramaturgiyasında pauzanın bədii-estetik funksiyası // – Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, - 2019. № 2, - s. 118-122
10. Folklorda hökmdar və qəhrəman qavrayışının tarixi transformasiyasının Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyasında bədii inikası // Folklor və dövlətçilik mövzusunda konfrans materialları, – Bakı: Elm və təhsil, - 2019. - s.302-308
11. Nəzəriyyəçi alimin bədii yaradıcılığı // Məmməd Cəfər Cəfərov: Ədəbiyyat nəzəriyyəçisi, – Bakı: Elm və təhsil, - 2019. - s.288-303
12. Tənqidi realist dramaturgiyada yad dilli dialoqların semantikasi// – Bakı: Poetika.izm, - 2019, №1, - s.94-100
13. Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərində replikanın bədii-estetik funksiyası // – Bakı: Poetika.izm, - 2021. № 1, - s. 92-96
14. Kefli İskəndər və Molla Abbasın təqdimatı dramatik nitq kontekstində // – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti, Elmi Əsərlər, - 2021. C. 12, №3, - s.22-27

15. Tənqidi realist dram əsərlərində ekspressivliyin parametrləri // – Bakı: Sumqayıt Dövlət Universiteti, Konfrans materialları, -2021. №6, - s.98-100

Dissertasiyanın müdafiəsi _____ 2022-ci il tarixində saat _____ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143. Bakı, Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 27.12.21

Kağızın formatı: A5

Həcm: 43317

Tiraj: 100